

Research Article

सबाल्टर्नवादी इतिहास मीमांसा - स्वरूप आणि मर्यादा

प्रा. किरण संपतराव जाधव

इतिहास विभाग, अगस्त कला, वाणिज्य आणि दादासाहेब रुपवते विज्ञान महाविद्यालय अकोले,
ता. अकोले, जि. अहमदनगर.

सारांश :

इतिहास हे आधुनिक काळात एक सामाजिक शास्त्र म्हणून विकास पावले आहे. इतिहासाचे लेखन हे निरनिराळ्या सैद्धांतिक भूमिका व पद्धतीशास्त्रांचा वापर करून केले गेले. यामध्ये वसाहतवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी, स्त्रीवादी, जमातवादी सबाल्टर्नवादी अशा अनेक सैद्धांतिक परिप्रेक्षातून इतिहासाचे लेखन करण्यात आले. सबाल्टर्न हा इतिहासलेखन प्रवाह भारतात विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या वीस वर्षांत प्रचलित झाला. ह्या प्रवाहाने परंपरागत इतिहास लेखनाला छेद देवून ह्या क्षेत्रात नवी आव्हाने उभी केली, इतिहासलेखनासाठी नवी क्षितिजे खुली केली व भारतीय इतिहासलेखनाला नवी दिशा व आयाम देवून नव्या पर्वाचा प्रारंभ केला. सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांनी इतिहासाचा विचार शोषित जनसमुदायाच्या दृष्टीकोनातून करण्यास सुरुवात केली भारतीय इतिहासाचे लेखन करीत असताना सबाल्टर्नवादी इतिहास मीमांसेचे स्वरूप कसे आहे आणि त्यांच्या मर्यादा काय आहेत याचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

प्रास्ताविक :

वसाहतवादी इतिहासकारांनी भारतीय राष्ट्रवाद म्हणजे ब्रिटिश उदारमतवादाचे फलित वा ब्रिटिश साम्राज्याची देणगी असे मानणारी इतिहास मीमांसा केली. राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी वसाहतवादी भूमिकेच्या विरोधात लेखन केले त्यांनी काँग्रेसचा इतिहास व राष्ट्रीय नेत्यांचा चरित्रक्रम यांना केंद्रवर्ती ठेवून भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे इतिहास लेखन केले. मार्क्सवादी इतिहासकारांनी शोषित-अंकितांचा प्रतिकार वर्ग संघर्ष व वर्ग जाणिवेच्या परिघात पाहिला. स्त्रीवादी इतिहासकारांनी लिंगभाव दृष्टिकोनातून ज्ञाननिर्मिती आणि ज्ञान चिकित्सा यांचे विश्लेषण केले. सबाल्टर्नवादी इतिहास लेखनात मात्र अनेक प्रकारच्या पद्धतीशास्त्रांचा वापर केला गेला. सुरुवातीला ग्रामचीच्या प्रेरणेतून इतिहासलेखन करण्याचा प्रयत्न झाला. ग्रामची प्रमाणेच इ.पी. थॉमसन यांचे इतिहास लेखन सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांचे प्रेरणास्त्रोत ठरले. थॉमसन यांनी १९६६ साली टाईम्स ह्या नियतकालिकात लिहिलेल्या लेखात आपली इतिहास दृष्टी मांडताना History from Down, Below असा शब्दप्रयोग केला. (कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, पृ. २४२-३)

सबाल्टर्न

इटालियन तत्त्वज्ञ आणि मार्क्सवादी इतिहासकार अँतोनिओ ग्रामची (१८९१-१९३७) याने 'हेजिमनी' ह्या संकल्पनेचे विवेचन करताना 'सबाल्टर्न' ही संज्ञा वापरली. सबाल्टर्न हा शब्द इटालियन लष्करातील निम्नस्तरीय म्हणजेच कॅप्टनच्या पदाखाली असणाऱ्या दुय्यम अधिकाऱ्यांचा निर्देश करतो. ह्या शब्दाचा ग्रामचीला अभिप्रेत असलेला अर्थ असा की, लष्करी मोहिमांत प्रत्यक्ष लढण्याचे काम हा दुय्यम अधिकारी करतो, त्याच्या सक्रीय सहभागाखेरीज कोणतीही मोहीम अंमलात येत नाही. परंतु लष्करी मोहिमांच्या यशाचे श्रेय मात्र नेहमी लष्कराचे नेतृत्व करणाऱ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला दिले जाते. (कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, पृ. २४५). ग्रामची यांनी आपल्या विश्लेषणात्मक चौकटीत या संज्ञेचा उपयोग करून ही संकल्पना धुरिणत्व नसलेल्या गटांना, समूहांना व वर्गाला लागू केली. या गटांना वंचित असेही म्हटले गेले. आर्थिक उत्पादनातून घडणाऱ्या विकासाच्या व बदलाच्या संदर्भात सबाल्टर्न समाजगटांच्या निर्मितीची प्रक्रिया शोधण्याची ग्रामचीने केलेली सूचना नागरी समाजातील वर्चस्व/प्रभुत्व संबंधाबरोबरच शोषण संबंधाचा अभ्यास करण्याचा आग्रह कायम ठेवते. या पार्श्वभूमीवर सबाल्टर्न संकल्पनेचे भाषांतर 'शोषित-अंकित जन' असे करणे पटन अधिक उचित ठरू शकते. (बगाडे उमेश, स.प्र.प. १००७, ३०३)

ग्रामचीच्या मते सत्ताधारी वर्ग (Rulling Class) आणि वंचित वर्ग (Subaltern) यांचा इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन भिन्न असतो. (ग्रामचीने वैचारिक प्रभुत्वाची किंवा अधिसत्तेची (Hegemony) संकल्पना मांडून मार्क्सवादी विचार नव्या दिशेने पुढे नेला.) १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला रणजित गुहा यांनी सर्वप्रथम भारतीय समाजस्थितीच्या संदर्भात सबाल्टर्न संकल्पनेचा अवलंब केला. गुहा व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी भारतीय संदर्भात लावलेला सबाल्टर्न संज्ञेचा अर्थ गोंधळ वाढवणारा व अपुरा आहे. भारतातील शोषण-शासन व्यवस्था व्यभिचर स्वरूपाची आहे. वर्ग व्यवस्था, जातीव्यवस्था व पितृसत्तेने भारतीय समाजातील शोषणाची व वर्चस्वाची विशिष्टता घडवली आहे. भारतीय इतिहासात शोषण-शासनाचे संदर्भ अतिशय गुंतागुंतीचे आहेत त्यामुळेच सबाल्टर्न इतिहासकारांना भारताच्या संदर्भात अनेक मर्यादा व अडचणींना सामोरे जावे लागलेले दिसते. भारतातील सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतेमुळे वंचित प्रवर्गाची सामाजिक घडण व पार्श्वभूमी एकजिनसी नाही.

सबाल्टर्नवादी इतिहास मीमांसा

रणजित गुहा यांनी संपादित केलेल्या सबाल्टर्न स्टडीज भाग १ 'रायटिंग ऑन साऊथ एशियन हिस्ट्री अँड सोसायटी' या ग्रंथामुळे सबाल्टर्न इतिहास लेखनाला चालना मिळाली. रणजित गुहा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी एरिक हॉब्सबॉम यांनी मांडलेल्या 'आदिमांची बंडखोरी (Primitive Rebels), सामाजिक डाकू (Social Bandits), इ.पी. थॉम्पसन यांचे *Unsung Voices of History*, एडवर्ड सैद यांची पौर्वात्यवाद (orientalism), देरिदाची विरचना (De construction), लकानची स्वेतर (others) यासारख्या संकल्पनांचा व पद्धती शास्त्राचा वापर करून सबाल्टर्नवादी विचार प्रगत केला. (चव्हाण, प्रवीण, अब्राहमणी स्त्रीवादी इतिहासलेखनाच्या दिशेने, पृ. १२४) थोडक्यात सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांनी मानवशास्त्र, संरचनावादी-उत्तर संरचनावादी भाषाशास्त्र, ज्ञान-सत्ता संबंध यासारख्या अभ्यास पद्धतीचा वापर करून सबाल्टर्नवादी इतिहासमीमांसा केली. रणजित गुहांच्या सूक्ष्म अंतर्गामी दृष्टीने केलेल्या विश्लेषणामुळे अभ्यासकाला सर्वसाधारण सामाजिक चळवळींचा विशेषतः आदिवासी व शेतकरी उठावांचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त ठरणारी परिदृष्टी आणि प्रारूप मिळाले. सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांमळे नवे सैद्धांतिक आणि संशोधन पद्धतीशास्त्र विकसित झाले.

सबाल्टर्न जाणिवादिष्टित इतिहासलेखनशास्त्र सामान्यजनांना एक स्वतंत्र व स्वापन्न प्रभावक्षेत्र मानते ते प्रतिष्ठीतांच्या राजकारणातून उगमही पावलेले नसते किंवा त्यावर अवलंबूनही नसते. त्यातला मूलभूत फरक असा

की, प्रतिष्ठितांचे राजकारण असामानतेच्या सामाजिक उतरंडीवर आधारलेले असते, तर सबाल्टर्नस्तराच्या जाणिवा व राजकीय हालचाली समपातळीवर पसरत जाणाऱ्या असतात. (धनागरे द. ना., पृ. २०५)

रणजित गुहा हे मूलतः मार्क्सवादी असल्यामुळे ते मान्य करतात की, “इतिहासलेखनाचे काम मुळी सध्याचे जग बदलण्याच्या हेतूने इतिहासाचा अन्वयार्थ लावणे आणि पुर्नमांडणी करणे हे आहे. त्यांच्यामते बदल म्हणजे जाणिवेच्या पातळीवरील क्रांतिकारी रूपांतर होय”. सुरुवातीच्या काळात भारतीय ब्रिटिश मार्क्सवादी इतिहासकार या लेखनामध्ये अग्रेसर होते. त्यामुळे सबाल्टर्न दृष्टिकोनामध्ये मार्क्सवादाच्या चार प्रमुख विचार प्रवाहांचा समन्वय झाल्याचे दिसते.

- १) अन्तोनिओ ग्रामची प्रणित मार्क्सवाद
- २) ट्रॉट्स्की प्रणित मार्क्सवाद
- ३) एरिक हॉब्जबॉम, जॉर्जरुडे व इ.पी. थॉम्पसन यांची परंपरा
- ४) दक्षिण अमेरिकेतील चळवळी, चे-गव्हेरा चे अनुभव आणि तत्सम क्रांतिकारी चळवळी

या चार प्रवाहांच्या मिश्रणाचे गुहाप्रणीत इतिहासाच्या पुर्नमांडणी संबंधीचा सबाल्टर्न दृष्टिकोन प्रतिनिधित्व करतो. ग्रामचीची सबाल्टर्न संकल्पना स्थूल व लवचिक असल्यामुळे सबाल्टर्न इतिहास प्रकल्पाचा फैलाव होऊ शकला. सबाल्टर्न या लवचिक संज्ञेआधारेच गण, जात, लिंगभाव अशा वर्गतर शोषण-शासनाच्या संस्थांची दखल घेतली गेली. सबाल्टर्नच्या पहिल्या तीन खंडावर ग्रामचीचा प्रभाव आढळतो यामध्ये रणजित गुहा यांचा इतिहास लेखनावरील लेख, हेलिंग हॅम यांचे चले जाव चळवळीवरील लिखाण आणि दिपेश चक्रवर्ती यांचा ट्रेड युनियन चळवळीवरील लेख (चव्हाण प्रवीण पृ. १२५) दुसऱ्या खंडावर फकोच्या विश्लेषण पद्धतीचा प्रभाव आढळतो. गायत्री चक्रवर्ती-स्विवाक यांनी सबाल्टर्न प्रकल्पांतर्गत फकोवादी विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब केला. डेविड अर्नोल्ड यांचा प्लेगवरील लेख, दिपेश चक्रवर्ती यांचा ज्यूट वर्कर्सवरील लेख, पार्थ चटर्जी यांचा बंगालच्या शेतकऱ्यांवरील लेख तसेच शाहीद अमीन व ग्यान प्रकाश यांचे लेख हे फकोवादी विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब करून लिहिण्यात आले होते.

रणजित गुजांनी The Prose of Counter Insurgency मध्ये संरचनावादी दृष्टिकोनाचा वापर केला आहे. कोहन यांनी फकोची उत्तर संरचनावादी धारणा स्वीकारून The Commands of Language & The Language of Command हा लेख लिहिला. संरचनावाद व उत्तर संरचनावादातून आलेले भाषाशास्त्रीय मनोविश्लेषण शोषित-अंकितांच्या जाणिवेचे पैलू उकलण्यासाठी त्यांनी लागू केले.

गुहा यांनी शेतकऱ्यांच्या बंडामध्ये धर्मभावना वा धर्माची अस्मिता कशी आधार बनते तसेच जातपंचायत गौतसभा, गावपंचायत या संस्था बंडाच्या संघटनांमध्ये व प्रसारामध्ये मकशा महत्त्वाच्या आहेत हे उलगडून दाखवतात. गौतम भद्र यांच्या एका लेखामध्ये ‘चौरासी देस’ या संज्ञेचा मानवशास्त्रीय तपास घेतला गेला आहे. ‘चौरासी देस’ म्हणजे चौऱ्यांशी गावे ही संज्ञा जाट कुलांच्या वसाहतीकरणाशी व त्यांच्या नातेसंबंधाच्या विस्ताराशी व त्या अनुषंगाने इतर जातींच्या वसाहतीकरणाशी निगडित आहे. (बगाडे उमेश, स प्र प, २००७ ३०३). मालदा, पश्चिम बंगाल येथील जितु संधाल याची आदिवासी चळवळ (१९२४-३२) हि देखील सबाल्टर्न इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरते. (Sreedharan, E. (2005), A Textbook of Historiography, p. 495.)

सबाल्टर्न प्रकल्पामध्ये जातसंबंधीचा पहिला लेख पार्थ चटर्जी यांनी लिहिला आहे. चटर्जी यांनी जाणिवेच्या कथेत जातीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यांनी जात जाणिवेला आकार देणारी भौतिक बाजू लक्षात घेतली नाही. कांचा इल्लैया यांनी दलित-बहुजन समाजाची सांस्कृतिक परंपरा ब्राह्मणी संस्कृतीच्या विरोधात कसा पर्याय उभा करते हे सांगितले.

स्त्रीवादी इतिहासाच्या संदर्भातही सुरुवातीला सबाल्टर्नवाद्यांचे दुर्लक्ष झाले परंतु पाचव्या खंडापासून स्त्रीवादी विषयांचा अभ्यास सुरू झाला.

सबाल्टर्नवादी इतिहासाच्या मर्यादा

सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांनी नवनव्या पद्धती शास्त्राचा वापर केला परंतु त्याच्या मर्यादा लक्षात घेतल्या नाहीत. तळागाळातील कोणाला म्हणावे ही सबाल्टर्न अभ्यास पद्धतीबाबत एक मोठी अडचण आहे. गुहा ग्रामीण जनतेपैकी सर्वात तळाचे उत्पन्न विहिन भूधारक, उच्च व उच्च मध्यम भूधारक या सर्वांचा सामान्यजन किंवा तळागाळातले म्हणून समावेश करतात. भारतीय संदर्भात आदिवावसी, अस्पृश्य खंडकरी आणि भूमिहीन शेतमजूर यांचे वर्गीय हितसंबंध उच्च मध्यम शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधासशी एकजिनसी नसतात याबाबत सबाल्टर्नवादी लेखनात स्पष्टता नाही.

सबाल्टर्न इतिहास लेखनाने जाती चळवळींवर प्रकाश टाकला नाही. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर, रामस्वामी पेरीयार, नारायण गुरु यांच्या चळवळींकडे दुर्लक्ष केले. बंडातील एकसंधीयतेचा जात संस्था हा एक प्रमुख आधार होता परंतु व्यवस्था म्हणून जाती व्यवस्थेचे आकलन करून त्या संदर्भात जातीय एकसंधीयतेचे विवेचन केले नाही. सबाल्टर्नवादी इतिहास लेखनामध्ये कामगार वर्गाच्या प्रतिकारांचा व जाणिवेचा फारसा अभ्यास घडलेला नाही. स्त्रीवादी इतिहासाच्या संदर्भातही जात व ब्राह्मणी पितृसत्ता या दोन स्त्रियांच्या शोषणाच्या संस्था हेत्या. या संस्थांचा अभ्यास सबाल्टर्न प्रकल्पात झाला नाही.

निष्कर्ष

सबाल्टर्नवादी इतिहास लेखनाची चिकित्सा केल्यास परंपरागत इतिहास लेखनाहून वेगळा असलेल्या, त्या इतिहासलेखनाला आव्हान देणाऱ्या, वैशिष्ट्यपूर्ण वैचारिक धारणेतून उदयाला आलेल्या या इतिहासलेखन विचारप्रवाहाचे स्वरूप निश्चितच महत्त्वाचे ठरते. सबाल्टर्नवादी इतिहास लेखनाच्या काही मर्यादा जरी असल्या तरी देखील या प्रवाहाने नव्या पद्धतीशास्त्राच्या माध्यमातून व तात्विक बैठकीचा आधार घेत इतिहासाच्या लेखनाला नवी दिशा दिली हे मान्य करावे लागते.

संदर्भ

- १) पाटील शरद (२००३) जात्यंतक भांडवलदारी लोकशाही क्रांती व तिची समाजवादी पूर्ती, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- २) बगाडे उमेश (२००६) महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजाति प्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ३) धनागरे डी. एन (२००५) संकल्पनाचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ४) चव्हाण प्रवीण (१९९८) (संपा.) विद्युत भागवत, प्रतिमा परदेशी, अब्राहमणी स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या दिशेने, स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे.
- ५) बगाडे उमेश (२००७) सबाल्टर्न स्टडीज व भारतीय इतिहास लेखनातील स्थित्यंतर, समाज प्रबोधन पत्रिका, ४५ (१७९) ३०२-३११.
- ६) गुरु गोपाळ (१९९८) (संपा.) विद्युत भागवत, प्रतिमा परदेशी अब्राहमणी स्त्रीवादी इतिहासलेखनाच्या दिशेने, स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे.
- ७) कोठेकर शांता (२०११), इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ८) Chakarabarty Dipesh (March 2013), Subaltern Studies in Retrospect and Remini Scene, EPW, Vol. 48, Issue No. 12.

-
- ९) Sreedharan, E. (2005), **A Textbook of Historiography 500 BC to AD**, Orient Longman, New Delhi.
- १०) Chatterjee Parth (September 2012), 'After Subaltern Studies, EPW, Vol 47, Issue No 35.